

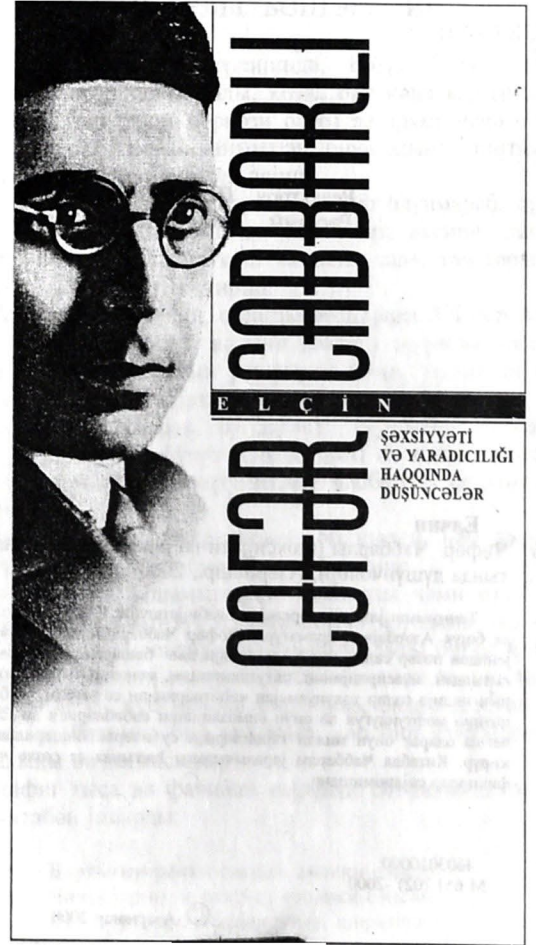
HABBALI

E L Ç İ N

HAFFAR

AZƏRNƏŞR

AZƏRBAYCAN
DÖVLƏT
NƏŞRİYYATI
BAKİ-2000

Редактору *Ислам Садыг*
Рәссамы *Тале Мәлик*

Елчин

Е 46 Чәфәр Чаббарлы (шәхсијәти вә јарадычылығы һаг-
гында дүшүнчәләр), Азәрнәшр., 2000. 32 сәһ.

Танымыш јазычы, көркәмлі әдәбијатшунас Елчин бу китабчасында бөјүк Азәрбајҗан драматургу Чәфәр Чаббарлының јарадычылығына јеншән нәзәр салыр, онун миллилији илә бәшәрилијинин үзви бағлылығындан, мүасирлијинин, актуаллығынын, мөнәвијатынын, поетикасының индијә гәдәр тохунулмајан чәһәтләриндән сөз ачыр. Чаббарлы сәнәтинә мәфтунлуғун вә онун өлмәзлијинин сәбәбләрини дә Елчин чох һағлы оларағ онун милли гәјнағлардан су ичәрәк бәшәриләшмәјиншә көрүр. Китабда Чаббарлы јарадычылығы һағгында аз сөзлә чох бөјүк фикирләр сөјләнишир.

Е 46

4603010000
М 651 (02) -2000

© Азәрнәшр 2000

І. ЧАББАРЛЫ БӘШӘРИДИР

Бакының јүз километрлијиндә, Бөјүк Гафгаз сыра дағларының әтәјиндә сәфалы, көзәл бир кәнд вар (инди о кәнд кичик бир рајон мәркәзи олуб) вә артығ нечә онилликләрдир ки, бу кәнди танымајан, онун адыны ешитмәјән азәрбајҗанлы тапмағ мүмкүн дејил.

Јох, бу кәнддә нефт јатағлары кәшф олунмајыб, орада гызыл да јохдур, памбығ да әкмирләр, әксинә, дағындашын ичиндәдир, зәһмәткеш чамааты садә, тәм-тәрағсыз вә идиасыз бир һәјат кечирир.

О балача Хызы кәнди, о дағлылар дијары XX әср Азәрбајҗан әдәбијатына сәрт вә ејни заманда ән һәзин һиссләр мәскәни олан о дағларын јетирмәси кими, танрыдан веркили — зәнкин һиссијатлы, ити көзлү, кениш үрәкли, һәм мәғрур, һәм дә көврәк, бу дағлара вурулмуш вә һәмин вурғунлуғ һисси илә бүтүн Азәрбајҗаны өз ичиндә јашадан ики шәхсијјәт вермишир: Чәфәр Чаббарлы вә Микајыл Мүшфиг.

Гәрибәдир, бу сәнәткарларын һәм шәхси, һәм дә јарадычылығ таләләри бир-биринә чох бәнзәјир.

Һәр икиси аз јашамышдыр: Чаббарлы чәми отуз беш ил, Мүшфиг исә вур-тут ијирми доғтуз ил, амма һәр икисинин одлу-аловлу, ейтираслы јарадычылығы бүтүн халғын үрәјинә јол тапмыш, милләтә, вәтәнә хидмәт етмиш вә елә буна көрә дә бу күн мәнәви бир гүввә, бәдни-естетик бир дајағ кими, бизимлә бир јердәдир, һәр бир азәрбајҗанлының јахыны вә доғмасыдыр.

Мүшфиг гыса вә фәһиәли өмрүнүн сонларында өз шәринә хитабән јазырды:

Варлығын рәнки сәнсэн, аһәнки сәнсэн!
Чичәкләрин, нурларын чәләнки сәнсэн.
Бүлбүлүн гаршысында ачыл, ширинләш
гызыл күл кими!
Һәр шеј дәринләшмәдә, сән дә дәринләш
бир көңүл кими!

Бу рэнклар аләми, бу аһәнк, һәмин чичәкләр, о нур еј-нијлә дә Чаббарлы јарадычылығы үчүн хас олан бир чә-һәтдир вә бүтүн бунлар о јарадычылығы кенетик олараг о саф Хызы дагларындан сүзүлүб кәлиб, амма фикир верин вә мәним үчүн дә бу чох вачиб бир мәгамдыр: дәринлијин мејары о сылдырым јарғанлар, диби көрүнмәјән дәрәләр јох, — көнүлдүр, хисләтин дәринлијидир.

Елә бу дәринлијә көрә дә Чаббарлы дүшүнчәләри вә һиссијаты, Чаббарлы севинчи вә кәдәри, Чаббарлы чағырышы вә һарајы чоғрафи сәрһәдләр вә милли чәрчивәләр мәһдудлуғу танымыр, о бәшәри јүксәклијин, бәшәри али-лијин ифадәсидир.

Һәр дәфә Чәфәр Чаббарлы һаггында дүшүнәркән, онун әсәрләрини тәзәдән вәрәгләјәркән бу адамын, бу сәнәтка-рын чох зәнкин даһили аләминдә һөкм сүрән һиссијатын, фикирләрин, гајғыларын, истәк вә арзуларын дәрин үмум-бәшәри маһијәти мәнә тәсир едир.

Белә бир үмумбәшәри маһијәт онун илк әсәрләрин-дән ("Вәфалы Сәријә", "Солғун чичәкләр", "Нәс-рәддин шаһ", "Траблис муһарибәси", "Әдирнәнин фәт-һи") тутмуш "Од кәлини", "1905-чи илдә" кими клас-сик пјесләринә гәдәр, һәр заман Чәфәр Чаббарлы јара-дычылығынын идеја истигамәтини тәјин етмиш вә бу јарадычылығдакы бәдии-естетик гадирилијин әсас күтләси олмушдур.

Бөјүк Әдәбијат дедијимиз мәнәви сәрвәт мәһз белә бир үмумбәшәри маһијәт тәләб едир вә тарих минилликләр бојунча буну һәмишә нүмајиш етдириб.

Онун "Ајдын" вә "Огтај Елоглу" кими романтик драм-лары исә кәнч, емоционал вә олдугча истедадлы бир гәләм сәһибинин бәшәри һиссијат вә бәшәри дүшүнчәләрлә долу даһили аләминин ифадәсидир.

Һәтта ијриминчи илләрин сону, отузунчу илләрин әв-вәлләриндә "јени дөвр", "совет гуручулуғу" алудәчилији илә гәләм алынмыш "Севил", "Алмаз", "Јашар" кими пјесләр дә зәманәнин башга бу типли әсәрләриндән мүәл-лифин бәшәри јүксәклијә гәтхә билмәси илә фәргләнир вә буна көрә дә онларын һәјаты идеоложи баһымдан бәһрәси олдуглары эпоханын сүғуту илә сона јетмәди.

Империја тарымар олду, бу әсәрләр исә галыр вә гала-чагдыр. Нә үчүн?

Мән ирәлидә јери дүшдүкчә, бу суала чаваб вермәјә ча-лышачағам, амма инди бу "нә үчүн?" суалына чавабларын, фикримчә, чох вачиб олан бирини диггәтинизә чатдырмаг истәјирәм: "Севил"дә дә, "Алмаз"да да, "Јашар"да да көһнә илә јенинин мүбаризәсиндә јени илә мүттәфилијин, чошғун "јени һәјат" тәәсүбкешлијинин архасында кон-крет идеоложи чағырышдан (ингилаби советләшдирмә ис-тәјиндән) гәт-гәт артыг дәрәчәдә бәшәри тәрәгги идејалары дајаныр.

Бәлкә дә бу — тәһтәлшүүр белә иди, сөвг-тәбин харак-тер дашыјырды, амма белә иди.

Һәтта ортодокс Алмаз ("Алмаз") вә Јашар ("Јашар") шүарчылығыны — илк бахышда тамам конјуктур-фанатик сөчијәли фикир вә мүләһизәләри дә јалныз дөврүн һәмин конјуктурасы вә мүәллифин фанатизми илә изаһ етмәк, елә билирәм ки, дүзкүн дејил, чүнки һәмин шүарчылығын, һәмин фикир вә мүләһизәләрин "мараг даирәси" даһа ке-нишдир вә о, әслиндә, бәшәри дајаглар үзәриндәдир.

Чаббарлынын лирик гәһрәманы мәшһур "Ана" шериндә:

Чаһанда јох елә бир гүввә баш әјим она мән,
Фәгәт нә күчлү, зәиф бир вүчуд вар. Јаһу.
Ки, һазырам јыхылыб хаки-пајинә һәр күн,
Өпүм ајағыны ичз илә. Кимдир о? Нәдир о?
Ана! Ана!..

дејирсә, онун сәһнә гәһрәманы Елхан ("Од кәлини"): "Мәнәм јер үзүндәки һәјат вә сәәдәтин чарчысы!" вә јахуд башга бир гәһрәманы — Ајдын: "Мән елә бир дүңја ис-тәјирәм ки, орада милләтләр азад, истила зәнчири јох, ал-тун јох, шәшәә, дәбдәбә, фәрман јох..."- дејирсә, һәмин Ана вә һәмин "Мән" јалныз әзәрбајчанлы, һәтта јалныз Шәрг Анасы вә Шәрг "Мән"и дејил; бу Ана — үмумбәшә-ри Анадыр, бу "Мән" — инсандыр.

Һејвани егтирасларын, һәјатын, јашајышын мајасында-кы әдаләтсизлијин, даими ичтимай һагсызлығын гурбаны Күлтәкинин ("Ајдын"), һансыса бир синифә, һансыса бир зүмрәјә, ичтимай гурулуша гаршы јох, бүтүн дүңјаја гаршы

үсјан галдыран, анчаг өз мүбаризе јолуну мүэјјәнләшдире билмәјән, әслиндә өзүнү ахтаран, анчаг тапа билмәјән Ај-дынын, ријакарлыг, әхлаги чиркаб вә ичтимаи ејбәчәрлик ичиндә чашан вә итиб-батан Балашын ("Севил") фачиәләри бу күн бизә она көрә бир даһа тәсир едир, һәтта бизи сарсыдыр ки, һәмнин фачиәләр мәнәлли дејил, бәшәри мәзмун дашыјыр; бу фачиәләрин дахили күгләсини — изтирәблары, сарсынтылары, мәнәви тәлатүмләри бәшәри һисс вә һәјәчанлар јарадыр.

Дар ағачындан асылан Елханын ("Од кәлини") мәнәви парылтысы, һачы Әһмәд ("Алмаз") вә Имамјарын ("Јашар") дөврүн јаратдыгы лабүдлүк сөвгү илә мәғлубијјәтә мәнқумлуғу, Мирзә Сәмәндәр ("Алмаз") вә Мирзә Чавад ("Ајдын") кими "милләт гәрәмәнлыры"нын күлүш һәдәфинә чеврилмәси, Күлүшүн, Севилин ("Севил"), Алмазын бәзән бәдни-естетик сәвијјә баһасына ичтимаи-әхлаги јүксәлиши бу күн дә бизи она көрә лагејд бурахмыр ки, бүгүн бу галибијјәт вә мәғлубијјәтләрин әсасында јалныз конкрет Елханын вә конкрет Севилин, јалныз конкрет Имамјарын вә конкрет Мирзә Сәмәндәрин дејил, һеч бир локал сәрһәд танымајан елханларын вә севилләрин, имамјарларын вә мирзә сәмәндәрләрин — һејирлә шәр, ичтимаи һагсызлыгла әдаләт арасындакы бәшәри мүбаризәси дајаныр.

II. ЧАББАРЛЫ МИЛЛИДИР

Чаббарлы јарадычылығында әләмәтдар чәһәтләрдән бири мәнним үчүн бурасыдыр ки, бу јарадычылығын үмүмбәшәри маһијјәти онун сон дәрәчә милли сәчијјә дашыма-сында ирәли кәлир вә Чаббарлы сәнәти милли илә бәшәринин белә бир диалектик бағлылығы үчүн һәгигәтән хрестоматик бир көстәричи сәвијјәсиндәдир.

Чаббарлы драматуркијасы башдан-баша милли характерләр галерејасындан ибарәтдир вә бу характерләрин әлдә етдији бәшәри маһијјәтә, бәшәри јүксәклијә апаран јоллар мәнәз һәмнин миллидән кечир.

Чаббарлы бәшәрилијинин бүнөврәси, тәмәли — миллидәдир.

Чаббарлы бојүк һәмкары һүсејн Чавидлә бир вахтда јазыб-јаратмышдыр вә Чавид драматуркијасы башдан-баша романтикадыр, һәтта мән буна садәчә романтика јох, елитар романтика дејәрдим, тәмиз, шәффаф романтика вә бу романтика тамам бәшәри бир сәчијјә дашыјыр.

Чавид романтикасы һәмишә көјүрүлдәдир, Шејх Сәнән донуз отармаға разы оларкән белә, о романтика јерә енмир вә буна көрә дә Чавид драматуркијасынын үнваны конкрет дејил, бу үнван — бүтөв јер күррәсидир.

Чаббарлы драматуркијасынын исә үнваны — илк нөвбәдә Азәрбајчандыр вә бундан сонра бәшәри маһијјәтдир.

Јәгин елә буна көрә дә, Чаббарлы романтикасы — әкәр белә демәк мүмкүнсә,— реализмлә јоғрулмуш, реалтыға гаршы үсјандан доғмуш вә буну даима һисс етдирән, бәзи мөгәмларда исә бүгүн чылпағлығы илә көстәрән бир романтикадыр вә илкин мәрһаләсиндә миллидир.

Чаббарлы романтикасы — Чаббарлы бәшәрилијинә апаран јолун башланғычыдыр.

XX әсрин илк онилликләриндә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бојүк нүмајәндәләри Мирзә Әләкбәр Сабир поезијада, Чәлил Мәммәдгулузадә нәсрдә вә комедиографијада, Үзејир һачыбәјов мусигидә вә Әзим Әзимзадә рәссамлыкта нә гәдәр доғун, керчәк вә чанлы милли характерләр, колоритли милли типләр јаратмышларса, ијирминчи-

отузунчу илләрдә бу иши Мирзә Фәтәли Ахундов реалист әнәләринин давамчысы олан реалист вә романтик(!) Чәфәр Чаббарлы көрмүшдүр.

Онун гәләмә алдығы Дөвләт бәј, Балахан ("Ајдын"), Мәммәдали бәј, Әбдүләли бәј ("Севил"), Саламов ("1905-чи илдә") кими сурәтләр кечән әсрин сонларындан башлајараг Азәрбајчанда капитализмин сүрәтли инкишафы нәтичәсиндә јаранмыш капитал аләминин, снобчулуг мүнтинин типик вә тамамилә милли сәчијјә дашыјан нүмајәндәләридир.

Саламов, һеч шүбһәсиз ки, азәрбајчанлыдыр, һеч шүбһәсиз ки, мәъз XX әср Бакы мүнтинин јетишдирмәсидир. Анчаг Чаббарлы гәләминин гүдрәти, Чаббарлы истедадынын дәринлији дә бурасындадыр ки, Саламовун әмәлләри вә үмумијјәтлә, онун мәнәви аләми конкрет азәрбајчанлы капиталистин дејил, конкрет милли мәнсубијјәтли иш адамынын дејил, үмумиләшдирилмиш капиталистин, үмумиләшдирилмиш иш адамынын, үмумиләшдирилмиш чаһил вә наданын әмәлләри вә мәнәви дүнјасыдыр.

Бир бәдиин сурәт кими, һачы Әһмәдин, Имамјарын, Мирзә Сәмәндәрин дүшүнчә тәрзиндәки, рәфтарындакы, күзәрәнындакы милли колорит адамы һејран едир, елә буна көрә дә бу сурәтләрин емоционал тәсир даирәси милли чәрчивә илә мәһдудлашмыр вә биз дөврүн, зәманәнин әминә көрә мәғлубијјәтә мәһкум бир синифин типик нүмајәндәләрини көрүрүк.

Ејни чәһәти һәтта Чаббарлынын "ингилаби" гәһрәманларында да сезмәк мүмкүндүр; мисал үчүн, Севил азәрбајчанлы гадындыр, мәишәти, әхлагы, дүнјакөрүшү етибарилә милли характердир, онун чадраны атмасы вә һәмин чадранын тәһәссүм етдији әгаләт вә итаәт дүнјасына гаршы үсјаны бу бәдиин сурәтин милли өзүнүфадәсидир вә мәъз бу милли өзүнүфадә, характерин миллилији онун арзу вә истәјини үмумиләшдирир, конкрет бир фәрдин јох, конкрет бир милли мәнсубијјәтли инсанын јох, бәшәри маһијјәтли гадынын азадлыг мүбаризәсиндән хәбәр верир.

Огтај дејир: "- Мән авропалы дејиләм вә олмаг да истәмирәм."

Бу һәгигәтдир.

Һәтта Огтај авропалы (чографи бахымдан јох, "Гәрб адамы" мәнәсында) олмаг истәсә белә, бу мүмкүн дејил (нечә ки, һамлет гејри "Гәрб адамы" ола билмәз!), чүнки о — ганы илә, чаны илә азәрбајчанлыдыр, анчаг ејни заманда, Огтај арзу вә истәкләри, Огтај үсјаны бәшәри маһијјәт дашыјыр вә бу маһијјәт азәрбајчанлыны да, јапону да, мексикалыны да вә һәмин "Гәрб адамы"нын өзүнү дә бирләшдирир.

Бу мәнәда Чәфәр Чаббарлы драматуркијасы да бир күлл һалында, тәбии ки, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын һадисәсидир, амма ејни заманда бәшәри дүшүнчәләрин бәдиин-естетик иллүстрасијасыдыр.

Чаббарлы миллилијини изаһ етмәк, әлбәттә, асандыр, бу — кенетик бир шејдир вә бөјүк дә истедадла јоғрулуб.

Анчаг мән көмүрчү Гафар кишинин аиләсиндә дүнјаја көз ачмыш, ушағлығыны дүнјанын јаддан чыхардығы дағын-дашынын арасында, касыбчылыг ичиндә, јазы-позу ишиндән тамам узаг бир дијарда кечирмиш бу адамын јарадычылыгындакы һәмин бәшәри маһијјәт барәдә дүшүндүкчә, доғрусу, һәр дәфә һејрәт едирәм.

III. ЧАББАРЛЫ МҮАСИРЛИЈИ

Ијирминчи-отузунчу илләрдә бир тәрәфдә күчлү-гүдрәтли Һүсејн Чавид романтикасы, о бири тәрәфдә исә чошгун, ектираслы вә вәтәндаш гәјәли Чаббарлы романтик-реализми Азәрбајчан драматуркијасыны милли әдәбијаттын вә үмумијјәтлә милли мәдәнијјәтин габагчылы, ишыгылы, бәдний-естетик чәһәтдән гүдрәтли голларындан бириннә чевирмишиди.

Чаббарлынын вәфатындан алтмыш беш ил кечиб, аңчаг бу күнүн өзүндә белә, биз онун (отуз беш ил јашнамыш чаван бир адамын!) әсәрләриндә јени чәһәтләр корүрүк, јени деталлар, аквареллә ишләнмиш штрихләр тапырыг вә бу мәнәдә, јени һәм фикир, дүшүнчә бахымындан, һәм дә бәдний-естетик бахымдан о һәмишә мұасирдир.

Нечә онилликләрдир ки, Чаббарлынын һәр һансы әсәринин тамашасы мәдәни һәјәтымызда һадисәјә чеврилтир, чүнки һәр дәфә јени режиссор јозумлары илә (әлбәттә, бу имканы Чаббарлы драматуркијасы јарадыр!), сурәтләрин јени көзлә "охунмасы" факты илә (бу да, шүбһәсиз ки, әдәби материалдан кәлир!) гаршылашырыг, мұбаһисәләр едирик, бир сөзлә, дәфәләрлә охудуғумуз, бахдығымыз Чаббарлы сәнәтинә марағымыз әлү јох, дири бир марагдыр, чанлыдыр, һәвәсли, шөвглүдүр.

Әлбәттә, бүтүн бунлар Чаббарлы драматуркијасынын тәбиәтиндәки мұасирликдән ирәли кәлир вә бу мұасирлик һәмин драматуркијадә естетик бир категоријадыр.

Сәнәткәрын мұасирлији, тәбии ки, јалныз онун јашадығы доврлә нисбәтдә дејил, кәләчәк он илләрин, кәләчәк әсрләрин заман мұғавимәтинә синә кәрмәси илә әлчүлүр: Шекспир мұасирлији! Мојјер мұасирлији! Ибсен мұасирлији!

Сәнәткәрын мұасирлији — сәнәткәрын истедадынын ифадәсидир.

Истедад исә, замандан күчлүдүр.

Онунчу илләрин сонларында, ијирминчи, отузунчу илләрдә јазылмыш "Ајдын", "Од кәлини", "1905-чи илдә" кими прәсләр алтмыш ил, гырк ил, ијирми ил бундан әвәлки кими, бу күн дә бизим үчүн мұасир дөврүн (мұасир

инкишафын! мұасир гәјғыларын! мұасир изтирабларын! мұасир севинчин! мұасир естетиканын!..) ағырлығына таб кәтирән, бу чәкинин, јүкүн (даима артан јүкүн!) алтында әзилмәјән әсәрләрдир вә мәнәдә чох дәрин бир инам вардыр ки, узун илләр бундан сонра да белә олачаг.

Һәмин инамы "инсан достунун досту, инсан дүшмәнинин дүшмәни" Елханын "азад бәшәријјәт вә азад диләкли јени бир аләм" уғрундакы мұбаризә ектирасы, Балашын ("Севил") агибәтиндәки инсани кәдәр, Солмазын ("Од кәлини") мәнәббәти, Сәријјәнин ("Вәфаты Сәријјә") вә Саранын ("Солгун чичәкләр") бу гоча дүнјадакы күчсүзлүјү, Күлтәкинин, Ајдынын, Огтајын, Агшинин ("Од кәлини") психоложи сарсынтылары, Ағамјанын, Губернаторун ("1905-чи илдә"), Имамјарын ријакарлығы, Имамвердинин ("1905-чи илдә") сәләвәтлүјү, бир сөзлә, хисләтин һәртәрәфли ифадәси вә — ән әсасы да будур! — бүтүн бунларын јүксәк бәдний инкикасы јарадыр.

Чаббарлы јарадычылығынын әсасыны елә бәдний мұнағишәләр, елә идејалар тәшкит едир ки, онлар һәмишә сәләт үчүн мұасир сәсләнир, онун галдырдығы проблемләрин бир чоху һәр заман инсан гаршысында дајанмыш вә дајаначагдыр.

Јени илә көһнәнин, азадлыгга истисмарын, егоизмлә алтруизмин мұбаризәси, бу мұбаризәнин мұхтәлиф инсан характерләри илә, һәјәти ситуасијаларла, тәбии детал вә штрихләрлә зәккин бәдний-естетик тәсвири вә һуманист бир платформа Чаббарлы сәнәтинин узунөмүрлүјүнү тәмин едән чәһәтләрдир.

IV. ЧАББАРЛЫ АКТУАЛЛЫҒЫ

Чаббарлы драматуркијасында мөвзу актуаллыгы илэ естетик бир категорија кими мүасирлик арасында чох сыхы бир вәдәт мөвчуддур.

Онунчу илләр...

Азәрбајчанда нефт истеһсалы илэ әләгәдар капитализмин сүрәтли инкишафы, милли буржуазиянын мөккәмләnmәси илэ бәрәбәр, јени (вә надан!) "хөзејин"ләр зүмрәсинин пејда олмасы, милли өзүнүдәркин күчләnmәси вә бүтүн бунларын доғурдуғу ичтимаи һагсызлығлар, мәнәви ејбәчәрликләр, дахили сыхынты вә сарсынтылар, вәтәндаш гәјәләринин даһа күчлү шәкилдә ојанмасы...

Бир-биринин ардынча "Траблис мұһарибәси вә ја Улдуз", "Әдирнә фәтһи", "Ајдын", "Отгај Елоглу" кими драма вә фачиаләр јараныр вә бир тәрәфдән "алтун" санибләри дөвләт бәјләрин, балаханларын, о бири тәрәфдән исә зәнкин һиссијат дүнјаларында чырпынан, бәлкә дә тәнтәлшүүрлә чөмијјәтдә өз јерләрини ахтаран, амма тапа билмәјән "алтун" дүшмәнләри ајдынларын вә отгајларын, бир тәрәфдән хисләтин ријакәр дәринликләринә чөкән, сәләһијјәт әлдә едиб, амма бу сәләһијјәтдән халгын мәнәфеји наминә истифадә етмәјән һарисләрин вә камил пашаларын, о бири тәрәфдән исә дәјишән (вә дөјүшән!) дүнјада мәнәви сафлығыны горумағы бачаран, өз халгын тәлеји вә тарихи гаршысында мәсулијјәтини һисс едән рамизләрин вә әнвәр пашаларын, "јени" әхлаг мәрјарлары үчүн һеч вәчълә көстәричи ола билмәјән, дөврүн көзләнилмәз мәнәви вә физики ағырлығларына таб кәтирмәјән романтик кәнч гадынларын — күлтәкинләрин вә фирәнкизләрин һәјатдакы прототипләри гәдәр тәбни вә типик сурәтләри илэ растлашырыг.

Ијирминчи илләр...

Коммунист идеоложисинин ортаја атдығы вә гызышдырдығы "синифи" өлүм-дирим мұбаризәси, ингилаби әһвал-руһијјә, фанатик бир "јени дүнја" гуручулуғу...

"Од кәлини" фачиәси јараныр вә сөнәмиздә, јалныз драматуркијамызын јох, үмумијјәтлә Азәрбајчан әдәбијја-

тынын ән марағлы сурәтләриндән бири олан Елханын, бир аз тәмтәрағлы да олса, дејәчәјәм, романтик-монументал образы учалыр.

Гадын азадлығы мәсәләси дөврүн ән мұһүм вә һәгигәтән дә бөјүк әһәмијјәтли сијаси-ичтимаи-етик проблемләриндән биринә чеврилир вә "Севил" әсәри мејдана чыхыр. Севил сәһнәдә өз чадрасыны һәјатдакы прототипләри илэ ејни заманда атыр вә јүз минләрә нүмунә олур.

Јахшы јадымдадыр, әллинчи илләрин сонларында бир гыш ахшамы бөјүк режиссор вә театр хадими Әдил Искәндәрәв бизә кәлмишди, атамла һәмишә олдуғу кими, јенә дә сөздән, сәнәтдән данышырдылар вә сөбәт театрдан, драматуркијамыздан, Чәфәр Чаббарлыдан дүшәндә, Чаббарлы истедадыны чох јүксәк гүјмәтләндирән Илјас Әфәндијев белә бир кәнчлик хатирәсини данышды ки, ијирминчи илләрин сонларында, отузун лап әввәлләриндә чадра илэ бағлы һаким идеолокија нә гәдәр инзибати тәдбирләрә әл атырдыса да, нә гәдәр тәблиғат апарырдыса да, Севилин нүмунәси гат-гат артыг дәрәчәдә эффектли олду, сәһнәдәки Севил елә бир чошғун вә күтләви әһвали-руһијјә јаратмышды ки, кәнч гызлар сөзүн әсил мәнәсында "севилчиликлә" (атамын ишләтдији бу сөз индијә гәдәр јадымда гатыб!) мәшғул идиләр, фабрик вә заводларда, мәктәбләрдә, һәтта күчәнин ортасында Севил кими чадраларыны атырдылар.

Севил Шәрг гадынынын тәлеји илэ бағлы бу бөјүк ичтимаи һадисәни һәгигәтән бир милли ритуал сәвијјәсинә галдырмышды вә бу, шүбһәсиз ки, дүнја әдәбијјаты тарихиндә аз тәсәдүф олунан бир һалдыр.

Отузунчу илләр...

"Јени һәјат" уғрунда мұбаризә кедир вә бу "јени һәјат"ын ән әсас атрибутларындан бири мәчбури-инзибати Сталин колхоз гуручулуғудур. Инсанлар голчомаг адыјла ифша олунур, дүшмән доһуна кејиндирилир, дүнәнки ағсағалт бу күн колхозу гәбул етмәдији үчүн, халгын әлејһдары кими гәләмә верилир...

Бәли, бүтүн бунлар белә иди, амма о дөврлә бағлы мәнним бу характеристикам индинин, јәни алтмыш илдән сонранын, нечә дејәрләр, пост-империја дөврүнүн диагно-

зудур, о заман исә чәмијјәтдә бу һадисәләрә гаршы мұнасибәт бирмәнәти дејилди, хусусән кәнчлик арасында ингилабын "кәзәт кәләчәк" перспективләринә инамдан доған идеоложи бир һәвәс, бир чошгунлуг, бир јениләшмә әһвали-руһијјәси дә бир керчәклик иди.

Вә о заман "Алмаз", "Јашар" сәһнәјә кәлир, сәһнәдәки мүбаризә һәјатдаки мүбаризә илә үст-үстә дүшүр. голчомаг һачы Әһмәд маскаланмыш Имамјара чеврилир вә әлбәттә, бу әсәрләрлә бағлы, бу сурәтләр вә онлара мұәллиф мұнасибәти, үмумијјәтлә мұәллиф мөвгеји илә бағлы мұбаһисәләр апармаг олар, нәјисә гәбул едиб, нәјисә етмәмәк олар, амма бир һәгигәт вар: онлар актуал әсәрләр иди.

Анчаг бу актуаллыг лазымлы бир актуаллыг иди, ајры-ајры мөгамларда сәнәтин әлејһинә, илк нөвбәдә бөјүк Чаббарлы истедәданын әлејһинә ишләмирдими? — бу башга мәсәләдир вә мән ирәлидә јери кәдикчә бу мәсәләјә тохуначагам.

Чаббарлы ингилаби кечмишә нәзәр салыр, "1905-чи илдә" әсәрини јазыр вә чох колоритли, ејни заманда сијаси-ичтиман мәзмун дашыјан бәдин сурәтләр јарадыр. Азәрбајчан драматуркијасы Саламов вә Агамјан кими "мәдән сәһибләринин" (јени "хөзејләрин"!), Губернатор кими рус мүстәмләкәчилик сијасәтинин јетишдирмәләри вә ичрачыларынын парлаг бәдин образларына сәһиб олур.

Бу әсәр, шүбһәсиз ки, сидг-үрәкдән коммунизм идејатарына вә ишыглы кәләчәклә бағлы болшевик сөзүнүн, халг гаршысында болшевик әһдәликләринин һәгигилијинә инанан бир мұәллифин гәләминдән чыхмышдыр, анчаг ејни заманда бу мұәллиф рус мүстәмләкәчилијинин стратежи Гафгаз марағыны, рус империјасынын Гафгазда јүрүтдүју ријакар сијасәтин маһијјәтини бүтүн инчәликләринә гәдәр дүјүр вә буну јүксәк бәдиликлә кәстәрирди.

Азәрбајчан - ермәни мұнасибәтләриндә мөһәрәтлә истифадә едлән Губернатор — бу типик вә сәләһијјәтли рус мүстәмләкәчи бир тәрәфдән азәрбајчанлылары ермәниләрә гаршы гызышдырыр, императорун азәрбајчанлылары дәстәкләдијини вә һәмишә дә дәстәкләјәчәјини дејир (онун азәрбајчанлы милјончу Саламова дејдији сөзләр: "- Әләһәзрәт император өз садиг тәбәәләри олан мүсәлманлара гар-

шы бөјүк бир илтифат бәсләдијини вә ајрылыгыда сизә, сәдәгәтинизә гаршы ати нишан илтифат етдијини билдирир."). о бири тәрәфдән исә ермәниләри силаһландырыр, онлары азәрбајчанлыларга гаршы террора сөвг едир, азәрбајчанлылары һәгарәтлә татар адландырыр (онун ермәни милјончу Агамјана дејдији сөзләр: "- Анчаг... бу татарларла бир гәдәр сәтијатлы олунуз. Өзүнүз көрүрсүнүз вәһши милләтдирләр. Мән (јәни рус империјасы - Е.), әлбәттә, һәр шәјдә сизә көмәк етмәјә һазырам: силаһла да, һәтта лазым кәлсә, адамла да."), ермәниләри өлдүрдүб азәрбајчанлыларын торәтдији гәтл кими, азәрбајчанлылары өлдүрдүб ермәниләрин әмәли кими гәләмә верир, силаһлы гаршыдурма јаратмаг үчүн тәхрибат төрәдир, атәш ачдырыр вә әһинә түфәнк көтүрүб азәрбајчанлыларын үстүнә кәлән сәдә ермәни кәндлиси Алтаһверди дә һәкәјәт гәфләт јухусундан ајылараг мәшһур сөзләрини дејир: "- Атан кәзәкләрдыр..."

Он илтикләр бир-бирини әвәз етди, ичтиман формасијат дәјишди, әсрин сонуна кәлиб чатдыг, амма о кәндли Алтаһвердинин әсрин әввәләриндә дејдији о сөз бу күн дә ејни дәрәчәдә (бәлкә дә даһа артыг!) өз актуаллыгыны сахламагдадыр.

Империја артыг ермәни - азәрбајчанлы гыргынына һалт олуб вә рус оппоненти илә мұбаһисә заманы Губернатор бирдән-бирә (вә козләһилмәдән!) үрәјини ачыр: "- Сиз нә истајирсиниз? Истајирсиниз бу ики вәһши милләти (сөһбәт азәрбајчанлыларла ермәниләрдән кедир - Е.) бирләшдирәк ки... бизи, Русијанын доғма оғуларыны гыргынылар? Мән ағалыг сүрмәк истајән бөјүк бир империјанын бир әскәријәм. Империјанын сијасәти өз бајрағыны бир јандан Бәндәрбуширә, бир јандан да Босфор сәһилинә сәпчәмадыр. Бу јоллара кимсә мәһим үчүн одекәлон сәпмәјәчәкдир. Бу јол сүнки илә ачылматыдыр ки, онун да мәһсулу сүмүкдүр вә ган... Онларын анчаг бир алтаһы вар: пушмјот. Сијасәтлә мәрһәмәт олмаз. Мән (јәни рус империјасы - Е.) ону өлдүрмәсәм, о мәһи (рус империјасыны - Е.) өлдүрәчәкдир. Онлар бирләшәчәкдиләр. Мән патрон алтында доғма оғланларымын башыны гојмәли идим. Инди исә оқләри биләртәр: чајын дашы, чөлүн гушу."

Бу ијес сөздә империја мүстәмләкәчилијини "ифша" едән, әмәлдә исе елә һәмин империја мүстәмләкәчилијини горхунч бир чидд-чәвдлә давам еддирән рус болшевик тер-рорунун түјјана башладығы бир доврдә — 1931-чи илдә тамашаја гојулмушдур вә һәмин доврдә сәһнәдән (совет сәһнәсиндән!) рус мүстәмләкәчилијинә гаршы һансыса бир Езоп дили илә јох, билаваситә, мүстәғим сурәтдә бу сөзлә-ри сәсләндирмәк, тәкрат едирәм, доврүн мүдһиш контек-стиндә чидди вәтәндаш чәсарәти тәләб едирди.

Әлбәттә, доврлә, заманын тәләби илә бу чүрә интенсив тәмәс, бу актуаллыг конјуктураја чеврилсәјди (һәттә "Алмаз"да, "Јашар"да белә!), бу күн биз Чаббарлы јарады-чылығынын идеја-мәнәви мүасирлијиндән данлыша билмәз-дик; бу күн биз мүасир сәһнәмизин репертуарында, китаб магазаларында, коммунизм идеолокијасына әлвида демиш мүстәғил Азәрбајчан Республикасынын али вә орта мәктәб дәрсликләриндә Чаббарлы јарадычылығына тәсәдүф етмәз вә ән әсасы исе, буна мәнәви ектијач дүјмаздыг; бу күн Азәрбајчан әдәбијатинүһәслығы Чаббарлы јарадычылығына мүтәмәди мүраччәт етмәз, һәмин јарадычылығы мүасир әдәби процеслә, мүасир бәдин-естетик мејарларла әләгәдә ојрәнә билмәзди.

V. ЧАББАРЛЫ МӘНӘВИЈАТЫ

Бизим Чаббарлы јарадычылығына бу гәдәр бағлылығы-мызы, дүшүнүрәм ки, бәлкә дә чох дәрәчәдә һәмин јарады-чылығын мәнәви тәмизлији, сафлығы шәртләндирир.

Сәнәткар гәләминин мәнәви тәмизлијинин сәјәсиндә, биз мәнәви паклыг, сафлыг бахымындан Азәрбајчан әдә-бијатындакы бир сыра парлаг бәдин сурәтләр илә Чаббар-лы јарадычылығында растлашырыг.

Чаббарлы јарадычылығындакы мәнәви тәмизлик мәним үчүн икили характер дашыыр: сәнәткарын өзүнүн мәнәви тәмизлији вә јарадычылығынын, сәнәтинин мовзусу олан мәнәви тәмизлик.

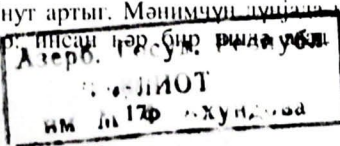
Чаббарлыда зәиф јазы тапмаг олар (јазычылар саибаллы әсәрләрини 35-дән сонра јазырлар, Чаббарлы исе 15 илә 35 јаш арасында јазыб!), һиссә гаһылмасы, ашудчилији илә дә гаршылаша биләрик, амма Чаббарлыда фәли тап-маг мүмкүн дејил, чүнки о һә јазыбса, ичиндән кәлән бир инамла, ичиндән кәлән одла-аловла, ичиндән кәлән бир тәбиликлә јазыб.

Һәттә Алмаз әгидәси, Алмаз истаји, Алмаз чағырышы вә мүбаризәси дә доврүн конјуктурасынын јох, мүәлиф инамынын ифадәсидир вә буна корә дә Алмаз бир бәдин сурәт кими Мирзә Сәмәндәрә, Һачы Әһмәд, Шәрифә ("Ајдын") (заманәнин "мәнфи" гәһрәманларына!), һәттә ешвәдик Очагтулуја ("Ајдын") белә удуса да, һәмин сил-үрәкдән кәлән јазычы инамынын сәјәсиндә доврүн бир чох башга ејин тилли, охшар сурәтләриндән фәрли оларат сонүк бир мүгәвваја чеврилмир.

Алмазын сәһнәдә сојләдикләринин демәк олар ки, һа-мысы әгидәнин дедикләридир, биз онун дилиндән инсани һиссәјатын, хүеусән дә гәдин һиссәјатынын әгидәдән азад ифадәсини чох аз ешидирик, Алмаз ифрат бир фемин-истдир. Онун ишанлысы Фуадла диалогу:

"Ф У А Д. Ахы, Алмаз, мән кишијәм, сән гәдин.

А Л М А З. Унут артыг. Мәнимчүн дүјјәдә киши-арвал јохдур. Инсан вар. Инсан һәр сун. Инсан үбл вә сәрбәст олмадыр.

Ф У А Д. Ахы киши илэ арвад арасында бир фэрг вар, жа жохдур?

А Л М А З. Вар. Сəнин чəмијјəтин кишијə нэр бир чинајјəти бағышлајыр, гадына жох.

Ф У А Д. Чəмијјəтə табə олмаг кэрəkдир, жох? Бизим ки, шуарымыз коллективтикдир.

А Л М А З. Мən сəнин чүрүк мешпан чəмијјəтинə гаршы мұбаризə апарырам. О кəгсыздыр. Мən онун ардыңча кəгмəли дејилəм. О чəмијјəтин өзүнү јыхмаг лəзымдыр."

Алмаз гадына бəлəчə јол кəстəрир, инсанлары "јени дүјја"ја сəслəјир вə бу чүрə гуру данышыглара, даими əгидə ифадəлəринə бахмајараг "Алмаз"ы бəдин мəглубијјəтдөн, бəдин итидарсызлыгдан гуртаран əсəс мəсəлə бура сындадыр ки, Алмазын тəсəввүрүндə, Алмазын дахили атаминдə о "јени дүјја"нын əсəс күлəсини мənəви тəмизлик тəнкил едир, онун социал мұбаризəсини, сјјаси-ичтимап фəалијјəтинини дə архасында Алмаз фанатизминдөн гат-гат артып дərəчəдə мұəллитфини азмазчылыг кəдисəсинə дəрин инəмы дəјаныр.

Дөврүн бир сыра рəсми "əдəбијјат кенералтарындан" фəргли олараг Чаббарлынын баким идеолокија илэ мұттəфилијјини онун нəмини идеолокијаја дəрин инəмы вə чəкəлəт вə пəддəлыга, əтəлəт вə əвəјлыга гаршы онун ифадəлəри илэ десək, "мənшəтлə, шуурларда инглаб" ектирасы мұəјјəлəндирирли.

Илэ бу мұнүч чəкəтə корə Чаббарлы дүјјасынын "дəјинмəси", о дүјјада тамам зидд гүгблəрини бир-бирини əвəз етмəси дə бизə конјуктуранын жох, тəбини инкишаф динамикасынын ифадəси кими корүнүр.

1919-чу илдə 20 јашлы вəгəшнəрвəр Чаббарлы Азəрбајчан Демократик Республлкасынын — совет терминологиясы илэ десək, "буржуа доктəтинини" бəјрагы кəптында јазырды:

Бурашынаг, сєјр едэјим, дүшүнэјим, охнајайым,
Шу севимши үч бəјаны, үч мənəли бəјраны,
Мəлək тарин ташадына үзəримə колкə сəтан?
Нə инши бу, аман Аллаб?! Ол јурлунун јарнагы!
Көј јарнагы, ал чичəkши, јашыл оллар топасымы?
Хајыр, хајыр! Чичək солур, оллар јерлə тапданыр.

Фəгəт бизим бəјрагымыз учалары нək севир,ор,
Јулдузлардан, кылашдан да јүксəктəрдə фырланыр.

Дүз 12 илдөн сонра исə, 1931-чи илдə тамашаја тојулмуш "Алмаз"ын гəррəманы өз атаминдə сəввə јол верир вə нəмини сəввини сəвмəдөн бəлə етираф едир:

"- Бəли, өзүмү тəгсирли билсирəм, чүнки мən бу инвалид чухасы кəјминш голчомаг кəчы əкмəдлəрə, шəрифлəрə, мирзə сəмəндəрлəрə гаршы мұбаризəдə анчаг Коммунист Партијјасынын рəббəрлији илэ вə жохсул кəндиллəри тəнкил етмək јолу илэ иш корүлə билəчəјини јахшы дүшүнмəминшдим. Мən тəкбашына мұбаризə апармышдым. Мən баша дүшмəминшдим ки, бу мұбаризəни анчаг мən апармырам, фəлə синфи партијјанын рəббəрлији аттында апарыр. Мən сəвклəрими бојнума атырам. Анчаг бу сəвклəрим дүшмəнлəрими севиндирмəсин. Мұбаризə давам едир! Сəвклəр мənə чох шеј єјрəтди."

Бу Алмаз мұбаризəsi мəнијјəти етибарилə нəмини "буржуа республлкасына" гаршыдыр вə Алмаз Коммунист Партијјасынын рəббəрлији илэ дака глобал мұбаризə əзминдəдир:

Һеј, сəп!
Əки дүјја, тəслим ол!
Сəнə гаршы јүрүш вар!
Машыналарə од бурашын,
Вуруш вар нə,
Вуруш вар!

Һансыса башга бир јазычыда бу чүр дабан-дабана зидд əгидə ифадəси конјуктурадан хəбэр вєрə биллəрди, анчаг Чаббарлы јарадычылыгыны вə үмумијјəтлə, Азəрбајчан əдəбијјатында Чаббарлы кəдисəсини сəчнїјлəндирən дəруни бир инəм (тарихилик бахымындан фачиəли бир инəм! амма бүгүн бөјүк истедəдлар кими, Чаббарлы истедəды да бунун фəргиндə дејилди!) Чаббарлы дүјјакөрүшүндəки бəлə бир метамарфозаны тəбини едир.

Һалə илк сəвнə гəррəманларынын — Сəријјəнин вə Саранын, Улдузун ("Траблис мұбарибəси") вə Рүфəтин ("Əдирнə фəтхи"), сонралар — јарадычылыг јолунун сону-

на кими — гәләмә алынмыш Ајдынын вә Күлтәкинин, Солмазын ("Од кәлини") вә Елханын, Күлүшүн вә Севилин, Алмазын, Јашарын вә Сонанын һисс вә һәјәчаныны, севинч вә кәдәрини, истәк вә арзуларыны дедијимиз һәмин икили характерли мәнәви тәмизлик, сафлыг доғурур.

Чаббарлы истәдәдинын дахили тәмизлији ајры-ајры формаларда, ајры-ајры характерләрдә, ајры-ајры бәдии тәләсләрдә өз эквивалентини сәһнәјә кәтирир.

Бәс Алтунбајын ("Од кәлини"), Аслан бәјин ("Огтај Етоғлу"), Дилбәрин ("Севил"), Губернаторун, Кәрбәләји Фатмансанын ("Алмаз"), Саламовун, Ағамјанын вар-дәвләт һәрислијини, позгунлуғуну, ријакарлығыны, худбинлијини јүксәк бәдии сәвијјәдә тәғдим етмәк үчүн, сәнәткар гәләминин мәнәви тәмизлији вачиб дејилми?

Әлбәтгә, вачибдир.

Кәрәк бир сәнәткар кими, ән уча мөвгәјә, ән тәмиз һисс вә һәјәчанлара саһиб оласан ки, Дәвләт бәјтәк һәјвани ентираслар дәлисини, јахуд Саламовтәк чәһаләт ичиндә итиб-батмыш бир наданын мәнәви пучлуғуну, јахуд да Губернатортәк кенетик рија тәчәссүмүнү бу гәдәр долғун вә инандырычы сурәтдә көстәрәсән.

VI. ЧАББАРЛЫ ПОЕТИКАСЫ

Чаббарлы гәләми Азәрбајчан драматуркијасында там бир сурәтләр галерејасы јарадыб вә бу галерејадакы экспонатлар (әслиндә тамам чанлы мәхлуғлар!) бир-бирини тәкрарламадығы кими, онлар бәдии-естетик тәғдимат бахымындан да рәнкарәнкдирләр.

Ајдынын, Огтајын, Елханын тәбиәтиндәки романтик әввали-руһијјә вә һачы Әһмәдин тәсвириндәки сәрт реализм, Очагулунын характериндәки комизм вә Сәријјә, Сара мелодрамасы, Күлтәкинин, Фирәнкизин тәсвириндәки сентиментализм, еләчә дә Севили, Алмазы, Јашары, Күлүшү бир бәдии сурәт кими, етә-гана долмаға мане олан (вә заманын сынағындан чыхмајан!) социализм-реализми — бүтүн бунлар Чаббарлы јарадычылығыны бир күл һалында көтүрсәк, онун естетик компонентләри олуб бир-бирини тамамлајыр, һәмин јарадычылығын естетик спецификасыны мүәјјәнләшидрир.

Чәфәр Чаббарлы јарадычылығы өз дөврүнүн бәһрәси иди, даһа кениш көтүрсәк, Чәфәр Чаббарлы јарадычылығы XX әсрин һадисәсидир вә бу јердә сөһбәт сијаси мөвгәдән, ичтиман истигамәтдән јох, сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән, бәдии-естетик тәсвир васитәләриндән кедир.

Тәбии ки, бу чәһәт јалныз о заман габарыг шәкилдә өзүнү көстәрә биләр ки, һәмин јарадычылыг бөјүк истәдадла бәрәбәр, әдәби дүнјакөрүшүнүн кенишлијинә, зәнкин мүталиәјә, фикрин, тәфәккүрүн чевиклијинә сөјкәнсин.

Онун — көмүрчү евләдинын, дағлар оғлунун — Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етдији әсәрләрә фикир верин: "Һамлет"! "Отелло"! Шиллерин "Ғачағлар"ы! Бомаршенин "Фигаронун тоју"! Лев Толстојун "Ушағлы" повести. Уеллсин "Јералты дүнја"сы! Лонгфелло!..

Һәтта онун совет әдәбијјатындан тәрчүмәләри дә бу әдәбијјатын конјуктура нәтичәсиндә јох, идеоложи фанатизмлә (вә шәксиз истәдадла!) јазылмыш Славинин "Мүдахилә" вә Афиноқеновун "Горху" кими әсәрләри иди.

Мән Чаббарлы әдәби биографијасы илә бағлы бу фактлары она көрә хатырладырам ки, бунлар онун нә дәрәчәдә

казырлыгы бир галәм саһиб, нә дәрәчәдә мұасир зијаты вә һансы зөвг саһиб олдуғу барәдә тәсәввүр јарадыр.

Үч сөзлә характер јаратмағ (мисал үчүн, Мирзә Сәмәндәрин " - Гурбан олум Мәһәмәдин шәриәтинә!" - сөзләри кими), диалоглары турмағ бачарығы, сүжетин дахили динамикасыны һис етмәк мәнәраты, сәрраст тапылмыш репликалар (" - Атан казаклардыр!"), акварелтә ишләнмиш деталлар, чизкиләр, инчә јумору (Очагулунун гатыры кими!) шаржа, лағлағыја адламаға, романтик һиссијатын (Ајдын, Огтај, Елхан һиссијаты!) патетикаја кечмәсинә, тәбни, натурал бир сәдәлијин (Имамверди вә Аллаһверди сәдәлијинин!) примитивлијә јуварланмасына имкан вермәјән бәдһи-естетик әндәзә дүјгусу — бүтүн бунлар Чаббарлы поэтикасыны сәчијјәләндирән чәһәтләрдир.

Новаторлуғ Чаббарлы һстәдадынын тәркиб һиссәси иди вә бу мәнәда Чаббарлы јени нәсилләрин сәнәткары иди вә бу јердә сөнбәт мүнәјән бир доврүн јох, бүтүн дөврләрин јени нәсилләриндән кедир; јени илләр кечир, нәсилләр бир-бирини әвәз едир вә Чаббарлы әвәз олунандан чоһ, әвәз едәннин сәнәткарыдыр.

Буна корә дә мұасирләринин јаздығы вә сөјләдији кими, Ајдынын, Огтајын, Елханын монологлары бүтүн Азәрбајчан кәнчлији арасында дилләр әзбәри олмушду, һалбуки кәнчлијин характерик хүсусијјәти шер әзбәртәмәкдир.

Дүнән дә, бу күн дә (вә јәгин сабаһ да белә олачағ!) кәнчлик өз евлақтарына (Елхан, Солмаз, Севил, Күлүш, Алмаз, Ајдын, Огтај, Күлтәкин, Јашар, Севәр адыны гојур вә бу адларын әксәријјәтини Чаббарлы өзү јаратмышды.

(Јери дүшмүшкән дејим ки, Азәрбајчан әдәби дилинин инкһишафында, милли дилин земининдә јени сөз јарадычылығы саһәсиндә, әдәби вә елми ичтиманјјәтдә белә бир төмајулун јаранмасында, бир стимул ролу ојнамасында Чаббарлынын мүнүм хидмәтләри вар.)

Чаббарлынын јаратдығы, сәһнәјә кәтирдиди бу адлар өз гәһрәманларынын бәдһи-естетик снгләтләри сәјәсиндә миллиәтнин мәншәтинә дахил олуб вә онлар нәннки бизим әгидә достумуз вә мәсләк сирдашларымыздырлар, онлар бизим аилә үзләримизә чеврилмишләр.

VII. ЧАББАРЛЫ ЧОХЧӘБӘТЛИЈИ

Чәфәр Чаббарлы гыса өмрүндә "Вәфалы Сәријјә" вә "Солгун чичәкләр"ин мелодраматик (вә һәрарәтли! истиғанлы!) әләминдән "1905-чи ил"ин сәрт реализминчән, дикәр калларда узун илләр тәләб олуна бөјүк јарадычылығы јолу кечмишдир, анчағ Чәфәр һстәдады бу јарадычылығы методларынын, чәрәјанларын һеч биринин чәрчивәләриннә сығышмыр.

Чәфәр Чаббарлы романтикдир?

"Јох" - демәк мүмкүн дејил, "Бәли!"

Чәфәр Чаббарлы реалистдир?

Бәли!

Чәфәр Чаббарлы сентименталдыр?

Бәли!

Чәфәр Чаббарлы лирикдир?

Бәли!

Сатирикдир?

Бәли!

Бу суал-чавабы беләчә давам етдирмәк олар...

Чаббарлы бөјүк драматургдур, бәли, анчағ ејни заманда шаирдир, насирдир, тәңгидчидир, тәрчүмәчидир.

Чаббарлынын лирикасы, мөшүр "Гыз галасы" поемасы, Сабир әдәби мәктәбинин нүмајәндәси кими, сатирик әсәрләр јазмасы, һекајәләри, Азәрбајчан кино сәнәтинин көркәмли һадимләриндән бири кими фәалијјәти, әдәби тәңгидлә мөшгүл олмасы XIX вә XX әср Азәрбајчан маарифчиләриннә, зијатыларына хас олан бир әнәнәјә вәтәндаш сәдиглијинин бәһрәсин вә нәтичәси иди: халғы маарифләндирмәк үчүн, мәдәнијјәти инкһишаф етдирмәкдән өтрү бүтүн имкәнлары сәфәрбәрлијә алмағ, һәр бир саһәдә әлиндән кәләнни әсиркәмәмәк.

Сәнәткар вә вәтәндаш Чаббарлынын хошбәхтлији онда иди ки, онун һстәдады һәмин сәфәрбәрлијә алынан имкәнлары артырыр вә еффеқтли едирди.

Мисал үчүн, онун Азәрбајчан кинематографу илә бағлы фәалијјәтинә нәзәр салағ: бир тәрәфдән милли драматуркијамызын классикасыны киноја кәтирир —

М.Ф.Ахундовун "Ҳачы Гара"сы ва Ч.Мәммәдгулузаданин "Өлүктәр"и әсасында киносенариләр жазыр, бир тәрәфдән өз әсәрләрини — "Севил"и, "Алмаз"ы, "1905-чи илдә"ни сенариләшдирир, бир тәрәфдән дә кинорежиссор кими "Ҳачы Гара"ны, "Севил"и, "Алмаз"ы чәкир.

Јалпыз слә бу кино јадаычылығы кифәјәтдир ки, Чаббарлынын ады һәмишәлик Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихинә һәкк олунсун.

Јахуд Чаббарлы поезијасыны көтүрәк.

Мән һәмишә бу фикирдә олмушам ки, Чаббарлы драматуркијасынын гадирлији онун поезијасыны колкәдә гојмушдур, һалбуки, шаир Чаббарлы өзү-өзлүјүндә дә ХХ әср Азәрбајчан әдәбијјатында марағлы ва дәјәрли бир һадисәдир.

Чаббарлынын үмуми јадаычылығы ва фәәлијјәтиндәки чохчәәтлик, үслубла р, формалар рәнкарәнклији онун поезијасы үчүн дә хас олан бир чәәтдир: вәтәндаш шаир, инчә бир лирик, ағлаја-ағлаја күлән, лага гојан сатирик...

Будур Чаббарлы — кәнч ва ектираслы шаир-вәтәндаш үзүнү бүтүн Шәргә тутуб:

Еј Шәрг, сәнин үстүндә чаһан чарпышыјоркән,
Аләм сәни болмәклә саадәт бөлүшүјоркән,
Өвладын әсарәтдә, жазыг, чан чәкишијоркән,
Һала да сүкут етмәдәсән, еј сви бәрбад!
Кимдән, әчаба, уммадасан дәрдинә имдад?

Бәс нә етмәли? Чыхыш јолу нәдәдир? Бу әталәтин со-
нуна нечә чыхмалы?

Дөндәр күнәшин атәшә, сач Гәрбә, Шималә!
Топла нә күчүн варса, кириш гәти чәдалә!
Ја һагыны ај, ја әбәди өл, ламәһалә
Гој күлләри ја ган суласын, јахуд әдаләт,
Гој ја бәшәријјәт јашасын, јахуд әсарәт!

Бу исә, артыг лирик Чаббарлыдыр:

Мән бир солмаз јарпағам ки, чичәкләри бәзәрим,
Мән бир сусмаз дујујам ки, үрәкләри кәзәрим,
Мән сәнинчин өмрүм боју чәфалара дөзәрим,

Сәнсиз күлләр ачылмасын, ахар чајлар дајансын,
Оху бүлбүл, бәлкә јарым ојансын!..

Бу да сатирик Чаббарлыдыр ва милләтә мәһәббәти она
нәинки ајры-ајры типләрә, һәтта әсрин әввалләриндә бүтүн
милләтә хитабән күлмәк сәләһијјәти вериб:

Милјонерләр Зинканын ешгиндә олмушлар чүнүн,
Һачылар Аршаг дад сләјирләр гәлби хун,
Әчнәбиләр кәндарында бинәвалар көр зәбун.
Чүмләсин мән әчнәбиләрчин кәдә көрмәкдәјәм,
Милләти-мәъзуну бинитгү нида көрмәкдәјәм.

Илләр кечир...

Чаббарлы исә даима өз халгы илә тәмасдадыр ва бу —
планлашдырылмыш, әввәлдән һазырлығы көрүлмүш
көрүшләр дејил, мүасир Азәрбајчан мәдәни һәјатынын тә-
бии һадисәләридир: илк Азәрбајчан балети "Гыз гала-
сы"нын атгымыш илдән сонра јенидән премјерасыдыр ва бу
көзал балетин либретто мүәллифи Чәфәр Чаббарлыдыр;
концертдә отуруб илк Азәрбајчан романсына — унутулмаз
Асәф Зейналлынын шедевринә — "Өлкәм"ә гулаг асырыг
ва Чәфәр Чаббарлы јенә дә бизимләдир, бу сөзләри онун
үрәјинин дигтәси илә онун гәләми жазыб; бөјүк Фикрәт
Әмировун "Севил" операсына кедирик, аријаларына гулаг
асырыг — Чәфәр јенә бизимләдир; Азәрбајчан әдәбијјат-
шүнаслыгына јени гүввәләр кәлир, кәнч бир алим илк дис-
сертасијасыны мүдафиә едир ва онун мөвзусу Чәфәр Чаб-
барлынын јадаычылығыдыр...

Һәтта бәзи мөғамларда демәк олар ки, Чаббарлы тәзә-
дән бизә гајыдыр: дүнәнә гәдәр совет әдәбијјатшүнаслыгы
"Траблис мүһарибәси" ва "Әдирнә фәтһи" әсәрләрини
"мүртәчә романтизм" нүмунәләри һесаб едирди, онларда
"пантүркизм" идејаларынын ифадәсини көрүрдү ва о әсәр-
ләрин нәшри дә, тамашасы да јасаг едилмишиди, бу күн исә
онлар јенидән охучулары илә, тамашачылары илә
көрүшүр.

Чаббарлы илә бағлы бу чүрә мисаллары чох костәрмәк
олар ва чох да әләмәтдардыр ки, бу заман биз илкилик
мәфһуму илә тез-тез растлашырыг ва бу да тәсадүфи дејил,

чүнки тарихән Шәрг манијјәтли гәдим вә зәнкин Азәрбајчан әдәбијјатынын, Азәрбајчан мәдәнијјәтинин XIX вә XX әсрләрдәки инкишафыны Шәрг әнәнәләри илә Авропа тәмајүлүнүн бәдин-естетик вәдәти сәчијјәләндирир.

Елә билирәм ки, әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин бир сыра саһәләриндәки белә бир Чаббарлы илкинлијини дә Мирзә Фәтәли Ахундов, Мирзә Әләкбәр Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә, Үзәјир Һачыбәјов, Һүсәјн Әрәблински илкинлији кими, бу чәһәт сәчијјәләндирир.

VIII. ЧАББАРЛЫ МӘСУЛИЈЈӘТИ

Чохчәһәтли јарадычылыға һәср олунан енержи, әсәб кәркинлији, Азәрбајчан әдәбијјатынын, мәдәнијјәтинин инкишафы наминә мүхтәлиф саһәләрдә вар күчү илә чалышмағ Чаббарлы кими физики чәһәтдән зәиф бир адамын сәһәтинә, әлбәттә, тәсир едәчәкди.

Дәвр мүрәккәб вә зиддијјәтли иди вә бу мүрәккәблијин дә, бу зиддијјәтин дә архасында мүдһиш бир горху дајанырды вә нәинки сијәси авантюристләр, чидд-чәһдлә өзүнү көзә сохмағ истәјән чиновникләр, һаким (вә инзибати!) идеолокијанын ичрачылары, һәтта даима һәмин мүдһиш горхудан һүркән ајры-ајры јазычылар, тәнгидчиләр, мәдәнијјәт һадимләри дә Чаббарлы јарадычылығына вулгар сосиоложи ирацлар ирәли сүрүрүдүләр, әдәби мәһкәмәләр гурулуру вә Ајдын, Севил, Алмаз, Елхан һәмин мәһкәмәләр гаршысында чаваб верирди, бир тәрәфдән дә авам милләтбазлығ "чәһәсиндән" әсассыз иттиһамлар ирәли сүрүлүрдү.

Мәлум мәсәләдир ки, бүгүн бунлар үрәји севинчә батырыб чыхармырды вә үрәк ағрыјырды, анчағ биз Чаббарлы јарадычылығыны јенидән нәзәрдән кечирдикчә, фәалијјәтини јенидән изләдикчә көрүрүк ки, һеч бир үрәк ағрысы онун вәтәндаш хидмәтинин, гәләминин гаршысыны ала билмирди, чүнки әдәбијјат, јазмағ онун үчүн мәнәви магнит кими бир шеј иди, о, халғын тәлеји илә бағлы бөјүк амалларын јаратдығы борч дүјгүсу гаршысында мәсулијјәт һисси илә јашајан бир инсан, бир сәнәткар иди.

Чаббарлы һәлә 1932-чи илдә досту — көркәмли театр режиссору Александр Туганова көндәрдији бир мәктубда јазырды: "Мән јаман әлдән дүшмүшәм. Бу күнләрдә хәстә идим, амма јатмаға вахт вар ки?! Мәсулијјәт бөјүк мәсәләдир. Һеч кимин өнүндә утанмамағ, өз вәзифән вә вичданын гаршысында мәсулијјәт дашымағ — будур әсас мәсәлә."

Белә бир мәсулијјәт һисси Чаббарлы јарадычылығынын тәбиәтини, онун ичтимаи мүндәрәчәсини вә бәдин гүдрәтини мүәјјән едән чәһәтдир.

Буна көрә дә вәтәндаш Чаббарлынын көрдүјү иши бу күн онун өз јарадычылығы давам етдирир.

IX. ЧАББАРЛЫ ПОПУЛЈАРЛЫҒЫ

Тале нәинки онун өмрүнә чох тез сон гојду; нәтта бу вахтсыз кедишин өзүнү дә драматикләшдирди: Чәфәр Чаббарлы 1934-чү илдән 1935-чи илә кечән Јени ил кечәси вәфат етди.

О вахтын адамлары сөjlәјирләр ки, бу хәбәрдән бүтүн Азәрбајчан сарсылмыш вә бүтүн Азәрбајчан матәмә батмышды.

35 јашлы бу адамын өлүмү елә бил ки, бүтүн милләти јетим гојмушду.

Дејиләнә көрә, онун дәфни заманы Бақы, о вахта кими, белә бир издиһам көрмәмишди.

Онун дәфни заманы бүтүн Бақы ағлајырды.

Мән бу јазыны башлајаркән Микајыл Мүшфигин шериндән бир мисал кәтирдим вә инди дә — бу јазынын нөгтәсини гојмаг истәјәркән онун Чаббарлынын өлүмү мүнәсибәтилә јаздығы шери вә хүсусән дә бу парчаны хатырлајырам:

Көјләр бир-биринә дәјиб ағласын,
Булуллар башыны әјиб ағласын,
Дан јери ағласын, шәфәг сөкүлсүн,
Улдузлар көз јашы кими төкүлсүн,
Күнәш көј үзүндә јансын, јахылсын,
Гәмли булуллара илтича гылсын.
Гој көјләр көрүнсүн бир чәмән кими.
Ағарсын дан јери јасәмән кими!..
- Өлү!- курулдасын, чахсын булуллар,
Гәбринә чичәкләр тахсын булуллар!..

Бу сөзләри 27 јашлы Мүшфиг јазмышды.

Чәми икичә ил кечәчәкди вә 29 јашлы шаир "халг дүмәни" кими күлләләнәчәкди.

Мүшфигин өлүмүнә шер јазан олмајачагды.

Мүшфиг мәтбуатда јалныз ләнәтләнәчәкди вә дүнәнә кими онунла гәләмдаш олмуш инсанлар ону "ифша" едәчәкдиләр.

Бу мәнәда Чаббарлынын "бахты" кәтирмишди.

Әлбәттә, бу — гагара бир мүгајисәдир.

Бәли, Чаббарлы һәрәтамит дәрәчәдә популјар иди.

Телевизијанын олмадығы бир вахта, совет информәсија органларынын әсас етибарилә партијанын гәрар вә сәрәнчамларыны дәрч едәрәк Сталин һаким идеолокијасыны тәблиг етдији, ејни заманда гызғын "ифшачылыгла", синфи мүбаризәләрлә мәшгул олдуғу бир дөврә белә бир Чаббарлы популјарлығы, әлбәттә, гәрибә (вә аламәтдар!) бир һадисәдир.

Мән, ону јахындан таныјан адамлардан, онун достларындан — хатиримә Әлили, Ағасадыг Кәрајбәјли, Гулам Мәммәдли, Әли Сәбри, Аббас Заманов, Мәммәд Ариф, башгалары кими әдәбијјат, сәнәт адамлары кәлир — дәфәләрлә ешитмишәм ки, Чаббарлы сон дәрәчә садә, иддиасыз, һеч кимдә иши олмајан, көзүтох бир адам олуб.

Онун ишләдији вәзифәләрә фикир верин: гәзетләрдә, Халг Әрзаг Комиссарлығында тәрчүмәчи, Милли Драм Театрында бәдни һиссә мүдири...

Вәссалам!

Чәфәр Чаббарлы бәзи әдәбијјат, сәнәт адамлары кими, өзү өз популјарлығынын режиссору олмајыб, буна көрә дә онун бу дәрәчәдә популјарлығы мәним үчүн чох тәсирли бир һадисәдир.

Чаббарлыдан сонрақы дөврә театрла, хүсусән Азәрбајчан Академик Милли Драм Театры илә ән чох бағлы јазычы Илјас Әфәндијев олуб вә Илјас Әфәндијев һәмин театрда ијирми тамашасынын бүтүн мәшгләриндә иштирак едиб, даима театрын Бәди ишурасынын үзвү олуб.

Вә Илјас Әфәндијев дејирди ки, елә бил, Чәфәрин руһу һәмишә театрдадыр.

Мән шүбһә етмирәм ки, нәсилләр бир-бирини әвәз едәчәк, театра јени драматурглар, јени артистләр, режиссорлар кәләчәк, амма о Чәфәр руһу һәмишә о театрда олачаг.

Мән шүбһә етмирәм ки, Чаббарлы популјарлығы даимидир, чүнки бу популјарлығын архасында рәсми "популјарлыг махинасынын" фәалијјәти, рәсми совет тәблиғәти јох, Чаббарлынын јарадычылығы дајаныб.

Чаббарлыны совет һаким идеолокијасы "Чаббарлы вәзифәсинә" тәјин етмәјиб.

"Чаббарлы" — совет номенклатурасы дежил, совет тәжинатлы сүрреалист бир вәзифә дежил, Чаббарлы — сәнәткардыр.

Чаббарлы — әдәби һадисәдир.

Вә Азәрбајчан әдләбијјатында бу "Чаббарлы һадисәси"ни Чаббарлы јарадычылығынын өзү јарадыб.

22 нојабр 1999.

Kitabın içindəkilər

I. Cabbarlı bəşəridir.....	3
II. Cabbarlı millidir.....	7
III. Cabbarlı müasirliyi	10
IV. Cabbarlı aktuallığı	12
V. Cabbarlı mənəviyyatı	17
VI. Cabbarlı poetikası	21
VII. Cabbarlı çoxcəhətliyi	23
VIII. Cabbarlı məsuliyyəti.....	27
IX. Cabbarlı populyarlığı.....	28

Yığılmağa verilmiş 01.12.1999.
Çapa imzalanmış 25.01.2000.
Ofset çap üsulu ilə. Format 84 x 108 1/32.
Şerti çap vərəqi 2,16. Uçot nəşr vərəqi 2,0.
Tirajı 500. Sifariş 86.
Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası
Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
Bakı - 370005. Hüsü Hasiyev küçəsi. 4.
1 saylı mətbəədə çap olunmuşdur.
Bakı - 370005. Əli bayramov küçəsi, 3.

